

Пам'ятні дати 2022 року

---

165 років від дня народження

ПАВЛА ПОТОЦЬКОГО

18 червня 1927 року Петро Курінний, директор Музейного містечка, що містилося на території Києво-Печерської лаври, отримав телеграму, у якій повідомлялося про визначну подію в історії київських музеїв. До Києва було відправлено сім вагонів з найбільшою колекцією музейної україніки. Безцінний вантаж важив 38 тонн! Про прибуття «чрезвычайно

ценной и редкой коллекции украинской старины» 1 липня повідомляла нещодавно створена газета «Вечерний Киев». Для колекції було виділено чотирнадцять кімнат колишнього корпусу митрополичих півчих; розпочалася підготовка експозиції, що ввійшла в історію як «Музей України (Збірка П. П. Потоцького)». Тобто в назві було згадано ім'я творця унікальної збірки, який майже півстоліття розшукував раритети української історії та культури, а влітку 1927 року переїхав разом з ними з Ленінграда до Києва.

Через десять років «Музей України» було знищено, а його фундатор помер у Лук'янівській в'язниці...

Іл. 1

Іл. 2

Іл. 3

Іл. 1. Успенський собор Києво-Печерської лаври на початку 1930-х рр. На транспаранті напис: «Ченці – криваві вороги трудящих»

Іл. 2. Петро Петрович Курінний (1894–1972), історик, музеєзнавець, археолог. У 1926–1933 рр. був директором Всеукраїнського музейного містечка, розташованого в Києво-Печерській лаврі

Іл. 3. Дошка на вході до Всеукраїнського музейного містечка

Ще через сімдесят років один з тих, хто повертав ім'я Павла Потоцького з навмисного забуття, історик Сергій Білоконь писав: «Чи ж не дивно, що в наш час у столичному місті великої держави – Києві – можна відкрити таке визначне явище? У столиці України відкрити Музей України, який, виявляється, існував. Музей, який потім загинув так трагічно».

Хто був збирачем унікального «Музею» і щедрим дарувальником своїй батьківщині безцінних речей?

Фундатор «Музею України» Павло Платонович Потоцький викликає в нашій пам'яті образи титанів епохи Відродження – настільки різноманітними були його знання, багата ерудиція, широкі інтереси. Професійний військовий, який мав звання генерала від артилерії, він був автором праць з польової артилерії, а також військовим істориком, який опублікував понад двадцять робіт, заснованих на документах військових архівів. Потоцький був ініціатором створення першого музею військового з'єднання. Він був добре відомий серед збирачів історичних раритетів як пристрасний колекціонер і знавець книжкових, художніх і речових матеріалів. Його колекція була єдиною у своєму роді. Мешкаючи в Петербурзі, він з 1880-х років відшукував, купував та зберігав унікальні матеріали, серед яких особливе місце посідало все, що стосувалося історії України. Він був родом з України і завжди пам'ятав про багатовікове глибоке українське коріння свого роду.

Сьогодні як ніколи важливо хоча б коротко нагадати про цю людину, про основні моменти її діяльності, трагічну долю. Спиратимемося на кілька публікацій, серед яких хотілося б виділити роботу історика та музейника Катерини Климової, яка однією з перших почала працювати з архівними матеріалами П. Потоцького, розшукувала в музейних фондах, бібліотеках речі та книги з його колекції та у 1995 році склала «Указатель архивных материалов и библиографии» про «Музей України» та його фундатора. Ще одне важливе джерело змістовної інформації – книга Сергія Білоконя про «Музей України»¹.

Павло Платонович Потоцький народився 12 грудня 1857 року в селі Просяниківка Кобеляцького повіту на Полтавщині у родині повітового судді Платона Олександровича Потоцького та його дружини Ганни Петрівни (урод. Стороженко). Потоцькі належали до української гілки знаменитого роду, генеалогія якого простежується за документами сімейного архіву з XIII ст. Дитинство Павла пройшло в родовому маєтку Просяниківка.

Освіту він здобував спочатку у приватному пансіоні, а потім, з 1868 року – у Полтавській військовій гімназії. Цей навчальний заклад очолював відомий педагог і математик, автор підручників, генерал Франц Семашко. Серед викладачів були випускники Київського, Харківського, Дерптського та інших університетів. Пізніше Потоцький згадував, що саме гімназійний учитель історії Д. І. Федченко зумів зацікавити своїм предметом та назавжди прищепити любов до історії.

У 1874 році Павло закінчив гімназію з вищим серед товаришів по навчанню випускним балом. Він продовжив освіту в одному з найкращих навчальних закладів – Михайлівському артилерійському училищі, після закінчення якого у 1877 році потрапив на Балкани. Це був

---

¹ Відомості про ці та інші використані видання подано в кінці статті.

початок служби майбутнього бойового генерала від артилерії, який пройшов російсько-японську та Першу світову війну.

Одночасно зі службою Потоцький навчався в Михайлівській артилерійській академії, опублікував кілька військово-історичних праць, для написання яких працював з архівними матеріалами, ставши членом Полтавської вченої архівної комісії, а в 1907 році – членом-засновником військово-історичного товариства. Надалі, вже після революції, він очолював понад десять військових музеїв, боровся за збереження їх колекцій, доводив, що вони є музейно-науковими зібраннями пам'яток історії та побуту, дослідницькими лабораторіями.

Після 1917 року життя генерала зазнало кардинальних та карколомних змін. Утім, він, втративши соціальний статус і залишившись без коштів на існування, продовжував історичні студії. У 1921 році в Петрограді було створено Товариство дослідників української історії, писемності та мови. Члени Товариства виявляли в архівах матеріали, необхідні для вивчення минулого України, її археології, мистецтва, економіки та інших сфер життя. Потоцький став дійсним членом Товариства у травні 1923 року і брав активну участь у його роботі. Були підготовлені доповіді з історії Слобідської України, козацької старшини та інтелігенції XVIII–XIX ст. При цьому він широко використовував документи, книги, речі зі своєї колекції.

Книжкова збірка Потоцького налічувала до 17000 томів десятима мовами. Він спілкувався з букіністами європейських столиць, які шукали для нього необхідні рідкісні видання, тут були книжки, починаючи із XVII ст. Йому вдалося сформувати книгозбірню, яку визнають за одну з найвидатніших за всю історію українського бібліофілства. У 1918 році Потоцький придбав у Петрограді три книжки з особистої бібліотеки Т. Шевченка: «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» П. Лукашевича, «Estetica» К. Лібельта (яка була з поетом на засланні) та «Poezye Antoniego Sowy» (СПб., 1858). Також зберігалися книжки з автографами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Капніста, М. Костомарова, Марка Вовчка, майже повна збірка «Кобзарів», що вийшли на той час.

У зібранні гравюр та літографій було близько 15000 творів. Серед художніх творів – акварель Т. Шевченка часів заслання. Картографічних матеріалів – близько 5000. Унікальні зразки зброї, меблі, фарфорові, золоті та срібні вироби, посуд, кубки нагородні тощо. Рукописна збірка складала 20 зв'язок. Серед них – рукописні книги XII ст., запорізький Синопис, універсали гетьманів Богдана та Юрія Хмельницьких, Івана Мазепи та ін., листи Полуботка, рукопис «Истории Малой Росии» Д. Бантиш-Каменського з портретами Б. Хмельницького та Ю. Хмельницького роботи М. Аргунова тощо. Це лише деякі з численних раритетів.

Окрему групу матеріалів складав родинний архів Потоцьких, з документами, починаючи з 1700 року. Павло Платонович мріяв створити Український історично-побутовий музей на Полтавщині. Події 1917 року стали на перешкоді його планів. Він більше не мав коштів, щоб утримувати колекцію, оплачувати приміщення для неї. Потоцький розпочав пошук установи, яка могла б прийняти всі речі цілком, не дроблячи на частини. Весною 1925 року він приїхав до Києва для доповіді про свої роботи з історії матеріальної культури України. Але головною метою було з'ясувати можливість передачі колекції у відання Всеукраїнської академії наук. Його головною та неодмінною умовою було збереження цілісності збірки.

Потоцький мав зустрічі з віце-президентом ВУАН Сергієм Єфремовим та секретарем Агатангелом Кримським. Його доповідь про збірку засвідчила: понад будь-які сумніви, колекцію необхідно прийняти. Академічне зібрання ухвалило: сприяти переїзду Потоцького в Україну та запропонувати йому посаду директора Музею мистецтв (колишній Музей ім. Ханенків), який був у віданні ВУАН.

Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939), академік УАН, з 1922 р. віце-президент ВУАН; історик літератури, публіцист, політичний та державний діяч

Але рішення Академії не змогло подолати знавсінілий спротив кількох більшовицьких «діячів». Під приводом «неправильного» соціального походження та військової служби Головнаука не підтримала пропозицію ВУАН. Улітку 1925 року Потоцький, виклавши в листі академіку О. Новицькому основні віхи своєї багаторічної музейної діяльності, з гіркою іронією додав: «Так что и бывший генерал кой-что тямит в музейном деле – все это для тех писак, которые пишут, [но] не знают того, о чем они пишут. Больно обо всем писать, больно видеть, с какими трениями проходит дело, такое простое и ясное».

Як це нерідко трапляється в історії, саме неосвічені політикани з більшовицьким азартом стверджували, що ніхто так не дбає про музейні справи, як вони. А багатьох досвідчених

музейників у 1925 році було піддано репресіям. Позиція членів Академії була мовчазною. Правильно говорив академік, відомий громадський діяч Сергій Єфремов: «<...> історія така дурна, що назви їй не прибереш».

Павло Потоцький, не маючи можливості надалі сплячувати за приміщення, де зберігалася колекція, ризикував потрапити під суд. Сергій Єфремов у своєму щоденнику згадав, що «[к]олекцію оцінюють в кілька десятків тисяч карбованців», тобто продаж кількох речей забезпечила би власнику безбідне існування, але про це не могло бути навіть мови. Культурно-історичні цінності були для Потоцького недоторканими. Він продовжував наполегливо дбати про переміщення колекції до Києва. Десятки разів він терпляче та послідовно викладав у листах суть справи, обґрунтовував цінність своєї збірки для України та необхідність зберегти їх у повному складі. Читаючи багато сторінок його пояснень, не перестаєш дивуватися рівню культури, витримці та силі духу цієї 68-річної людини.

Наприкінці 1925 року ВУАН знову звернулася до Головнауки з цього питання, і, нарешті, на початку наступного року було затверджено проект договору між Наркомпросом та власником колекції про її передачу в дар Україні. Для розміщення майбутнього музею було призначено корпус № 6 (колишній корпус півчих) Києво-Печерської лаври. Хоча бюрократична тяганина тривала ще рік, Потоцький, отримавши посвідчення вченого зберігача своєї бібліотеки та колекції, негайно взявся за підготовку до переїзду.

Згадаймо газетне повідомлення, наведене на початку статті: 1 липня 1927 року колекція була в Києві. А 26 липня 1928 року журнал «Всесвіт», писав, що «Україна збагатилася новим музеєм – збіркою Потоцького, нещодавно перевезеною до Києва з Ленінграду. <...> [З]бірку-музей подарував Україні її довголітній збирач-власник Павло Платонович Потоцький», і далі розповідав про велику роботу, виконану всього за рік: було створено експозицію, проводилися екскурсії, Потоцький мав можливість продовжувати науковий опис речей.

Бірка з печаткою Павла Платоновича Потоцького

Стаття в журналі «Всесвіт», присвячена «Музею України», 26 серпня 1926 р.

Перші роки ситуація складалася відносно благополучно. Вдавалося організувати виставки. Навіть тривало листування щодо придбання нових речей. Перевіряючі комісії зазначали, що колекція добре впорядкована та експонати перебувають у кращому стані, ніж в інших підрозділах. Влада демонструвала «Музей України» як свій культурний проект, запрошуючи ознайомитися з ним закордонних гостей, серед яких були такі високопосадовці, як прем'єр-міністр Франції Е. Ерріо.

Експозиція «Музею України»

Т. Шевченко. Офорт «Старець на кладовищі». 1859 р. Музей України (Збірка Потоцького). Тепер зберігається в Національному художньому музеї України

Однак з посиленням загального режиму більшовицької влади посилювалися й репресії проти музейних працівників. Арешти відбувалися один за одним, цензори, спекулюючи на ідеологічних штампах, вишукували «відхилення» від партійно-більшовицького курсу.

21 січня 1934 року за наказом наркома освіти В. Затонського фактично було анульовано договір з Потоцьким, а колекцію музею передано у відання Київського історичного музею. Але доки Павло Платонович мав можливість продовжувати роботу, він

невпинно займався вивченням та описом речей. Ні загроза розправи, ні утиски не могли завадити йому не тільки працювати самому, але й заступатися за співробітників Музею, яких звільняли «як чужих».

У 1937 році було ухвалено рішення розділити колекцію на частини для передачі їх відділам історичного музею. 80-річний Потоцький змушений був знову і знову пояснювати та доводити, що дроблення колекції призведе до її культурно-історичного знецінення. Йому вдалося переконати урядову комісію зберегти цілісність колекції та відновити договір, укладений у 1926 році. Однак це не врятувало ні «Музей України», ні самого Павла Платоновича.

Утім, це був не поодинокий випадок. У лаврі йшла музейна перетасовка. Так, приміщення театрального музею було передано сільськогосподарському музею, а сам театральний переїжджав якраз у «Музей України». Партійні чиновники вирішували долі музеїв. З 1934 року масового характеру набули репресії, музейний мартиролог неухильно зростав. Як слушно зауважив С. Білокінь, ганебну роль у цьому відіграла преса, яка «нагнітала істерію, вишукуючи ворогів» і роблячи свій внесок у «маразматичні аберації епохи». Тим часом гинули, розпродувалися, розкрадалися багато музейних колекцій. Почалися вилучення з бібліотеки Потоцького. Павло Платонович відтепер міг отримати доступ до свого «Музею» лише зі спеціальною перепусткою.

24 липня 1938 року «великого українця з Полтавщини, генерала царської армії, фундатора унікальної скарбниці – “Музею України”» (С. Білокінь) П. П. Потоцького було заарештовано. Обвинувачення – «был близок к врагу народа Затонскому» (колишній очільник Народного комісаріату освіти УСРР був розстріляний в тому ж липні 1838 року) та підозра в приналежності до антирадянської воєнно-повстанської офіцерської організації. 29 липня 1938 року були заарештовані дружина Потоцького та її сестра, звинувачені в активній контрреволюційній агітації. Абсурдність усіх звинувачень не бентежила тих, хто їх вигадував.

Уже за кілька днів 80-літній арештант дав проти себе свідчення, «зізнавшись», що начебто брав участь в організації, метою якої було повалення радянської влади. Ця самообмова була досягнута тортурами, а сам документ, як було встановлено багато років потому, написав не Потоцький, а слідчий...

27 серпня 1838 року Павло Платонович Потоцький помер. А вже у вересні співробітники НКВС вилучили з історичного музею 4500 книг. Жодних реєстрів вилученого не існувало, і навіть сумлінні зусилля дослідниці «Музею України» К. Климової дозволили віднайти лічені примірники книжкових раритетів. Що ж до речових матеріалів, то за спогадами співробітниці Музейного містечка Надії Гепшенер, яка брала участь в обліку колекції, «работа наша продолжалась всего месяца два, т. к. вскоре начались другие неотложные работы, и собрание Потоцкого было законсервировано, а во время войны, несомненно, и частично расхищено».

Трагічна загибель видатної благородної людини та його рідних (дружина Потоцького і її сестра були розстріляні за постановою від 1 вересня 1938 року), втрата безцінного історико-культурного надбання – і все це на догоду безглуздим політиканам, одержимим імперськими ідеями. Як добре було б не тільки пам'ятати подвижників, які зберігали історичні та культурні цінності, а й не повторювати помилок минулого, не викреслювати з історії «неугодних», не піддаватися шаленому невігластву, не потурати мороку. Щоб через роки не повторювати за Сергієм Білоконом: «Чи ж не дивно, що в наш час у столичному місті великої держави - Києві - можна відкрити таке визначне явище? У столиці України відкрити <...> Музей, який <...> загинув так трагічно». У «війнах пам'яті» немає переможців. Забуття – спільна поразка.

Джерела та література

Білокінь, С. І. 2010. Музей України. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мі–О. Київ. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Muzej_Ukrainy

Білокінь, С. 2006. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. Київ.

Музей Украины (Собрание П. П. Потоцкого). Ч. 1. Указатель архивных материалов и библиографии / сост. Е. Климова. Киев, 1995.

Климова, К. 2007. Потоцький Павло Платонович. *Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліографічний довідник*. Київ, с. 511–513.

Яненко, А. С. 2016. Підготовка музейних працівників в аспірантурі лаврського Музею культур та побуту та Всеукраїнського музейного городка у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. *Сіверщина в історії України*, 9, с. 483–493.

Використано фото із сайтів:

<https://kplavra.kyiv.ua/ru/Mgnoveniya-istorii-Kurennoy-rus>

<https://lavra.ua/kievo-pecherskaya-lavra-mezhdu-ateisticheskim-proshlym-i-budushhim/>

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/07/6/157777/>

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/128362/103-Yanenko.pdf?sequence=1>

Павло Платонович Потоцький (сидить четвертий праворуч)
серед співробітників Музейного містечка

Тетяна Ананьєва

провідний науковий співробітник

науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень

Музею історії Десятинної церкви